

نقد و بررسی کتاب اقبال - مجدد عصر

دکتر معصومه غلامی^۱

استادیار گروه زبان و ادبیات اردو، دانشگاه تهران

تهران، ایران.

(تاریخ دریافت: ۲۱ شهریورماه ۱۳۹۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۵ آبان‌ماه ۱۳۹۷)

کتاب *اقبال - مجدد عصر* از دکتر سهیل بخاری بر ۲۲۶ صفحه اشتمال دارد. این کتاب که اولین بار در سال ۱۹۷۶ میلادی به چاپ رسیده بود پس از تجدید نظر از سوی نویسنده آن دومین بار توسط اقبال آکادمی پاکستان در لاهور در سال ۱۹۹۰ به چاپ رسید. نویسنده در این کتاب کوشیده است که با ارائه اشعار اقبال و آرای منتقدین و محققین ثابت کند که اقبال نبی و پیغمبر عصر خویش بوده است که رسالت نجات امت اسلامی را بر دوش خویش احساس می‌کرده است.

کلیدواژه‌ها: اقبال، شعر اردو، سهیل بخاری، امت اسلام.

^۱E-mail: ma_gh_1364@yahoo.com

نام کتاب: *اقبال* - مجلد عصر

مؤلف: دکتر سهیل بخاری

ناشر: اقبال آکادمی پاکستان

سال نشر: ۱۹۹۰

تعداد صفحات: ۲۲۶ صفحه

محل نشر: لاهور - پاکستان

چاپ: دوم

معرفی و توصیف اثر

دکتر سهیل بخاری (ف ۱۹۹۰) نویسنده کتاب *اقبال* - مجلد عصر از بزرگ‌ترین محققین، منتقدین و نویسندگان زبان و ادبیات اردو به شمار می‌رود. سهیل بخاری در زمینه‌های مختلف از جمله تاریخچه زبان اردو، زبان‌شناسی، لغت‌شناسی، ادبیات داستانی و شعر اردو نزدیک به ۷۰ اثر از خود بر جای گذاشته است که بیشتر این کتاب‌ها به عنوان منابع معتبر مورد استفاده قرار می‌گیرند. ناشر این اثر، انتشارات اقبال آکادمی پاکستان است که یکی از ناشرین دولتی و معتبر کشور پاکستان به شمار می‌رود و در سال ۱۹۶۲ میلادی تأسیس شده است و هدف آن نشر و اشاعه آثار و افکار علامه اقبال می‌باشد.

کتاب *اقبال* - مجلد عصر در قطع وزیری و با طرح جلدی مزین به تصویری از اقبال می‌باشد که بر ۲۲۶ صفحه اشتمال دارد. این کتاب که اولین بار در سال ۱۹۷۶ به چاپ رسیده بود پس از تجدید نظر از سوی نویسنده آن دومین بار توسط اقبال آکادمی پاکستان در سال ۱۹۹۰ به چاپ رسید. کتاب حاضر مشتمل بر ۸ فصل می‌باشد. در پایان کتاب بخشی با عنوان «ضمیمه» گنجانده شده که ۵ مقاله با عناوین مختلف را در بر دارد و صفحات پایانی کتاب‌نامه را تشکیل می‌دهند. کیفیت ظاهری اثر بسیار ساده بوده و از نظر حروف‌نگاری، صحافی و صفحه‌آرایی از کیفیت مطلوبی برخوردار است.

اگرچه رعایت علائم و قواعد سجاوندی در آثار اردو چندان رایج نیست، اما در این کتاب ما شاهد رعایت این دست قواعد هستیم. پاراگراف‌بندی‌های به‌جا و مناسب بر زیبایی صوری اثر افزوده است و اثر تقریباً فاقد اشکال تایپی می‌باشد. در متون اردو قبل از نگارش یک بیت شعر از علامت ّ استفاده می‌شود، نویسنده اشعار کثیری از اقبال را در کتاب آورده است و برای تفکیک شعر از نثر به درج این علامت مخصوص در آغاز ابیات اهتمام ویژه ورزیده است. بدین ترتیب رعایت چنین علائم و تفکیک‌های مناسب نظم و نثر علاوه بر زیبایی ظاهری، مطالعه کتاب را نیز آسان‌تر و دلپذیرتر نموده است.

نحوه ارجاع‌دهی نسبتاً قابل قبول می‌باشد. به این ترتیب که ارجاعات مربوط به هر فصل در پایان آن فصل گنجانده شده است، اما این الگو در سراسر کتاب رعایت نشده است و در یکی از فصول ارجاعات در داخل متن آورده شده‌اند. به طور کلی ایرادات و اشکالاتی در زمینه ارجاع‌دهی و استنادات

بر این اثر وارد است که به آن‌ها اشاره خواهد شد. گفتنی است در تدوین کتاب‌نامه اصول علمی رعایت گردیده است.

تحلیل و ارزیابی محتوایی اثر

با نگاهی اجمالی بر ادبیات اردو می‌توان دریافت که سیل کثیری از نویسندگان و محققین زبان اردو در مورد اقبال به تحقیق و پژوهش پرداخته‌اند و کتاب‌های فراوانی در این زمینه به چاپ رسیده است. این فراوانی در پاره‌ای از موارد به تکرار در موضوع و محتوا انجامیده است. اما در کتاب *اقبال - مجدد عصر* با رویکردی جدید افکار و اشعار اقبال مورد مطالعه قرار گرفته است و چنان‌که خود نویسنده نیز در مقدمه اشاره کرده است در طول نگارش و تدوین کتاب با اقبال‌شناسان معروف آن زمان به رایزنی و مشاورت پرداخته است. نویسنده در ۸ فصل این کتاب کوشیده است که با ارائه اشعار اقبال و آرای منتقدین و محققین ثابت کند که اقبال نبی و پیغمبر عصر خویش بوده است که رسالت نجات امت اسلامی را بر دوش خویش احساس می‌کرده و این احساس مسئولیت بر چگونگی زبان و بیان شاعر و محتوای اشعارش تأثیر گذاشته است. عنوان فصل اول «خطاب» می‌باشد. در این فصل نویسنده به بیان و مقایسه شیوه خطابت پیغمبران و خطابت اقبال در اشعارش پرداخته است. به نظر نویسنده اقبال در اشعارش همچون پیغمبری ظاهر می‌شود که به ارشاد و نصیحت قوم می‌پردازد. او پس از بیان خصوصیات یک خطیب و پیغمبر اشعاری از اقبال که این صفات را دارا می‌باشند در متن کتاب درج می‌کند.

نویسنده در فصل دوم تحت عنوان «زبان» به بیان ویژگی‌های زبان اقبال در اشعارش می‌پردازد. او می‌گوید که کتاب‌های آسمانی به دلیل ویژگی‌های زبانی مخصوص‌شان برای انسان‌ها کمی گنگ و نامفهوم هستند و این ویژگی در اشعار اقبال نیز احساس می‌شود. اشعار اقبال به دلیل استفاده فراوان او از ترکیب زبان فارسی، تلمیحات اسلامی و آیات قرآنی فضای کتب آسمانی را برای خواننده تداعی می‌کنند و به این سبب مقدس و آسمانی احساس می‌شوند. در ادامه نویسنده در فصل سوم زیرعنوان «اسلوب» می‌خواهد ثابت کند که به دلیل ایمانیت و ابهامی که در سبک شاعری اقبال وجود دارد کلامش همچون صحف آسمانی، مقدس و ماورائی به نظر می‌رسد. او در ادامه برای اثبات و تأیید این موضوع اشعاری از اقبال و عقاید اقبال‌شناسان را درج می‌کند. در فصل چهارم تحت عنوان «فضا» نویسنده سعی بر اثبات این موضوع دارد که فضای اشعار اقبال کاملاً اسلامی است و اصولاً موضوع شعر اقبال پیشرفت و ارتقای امت اسلام و رفع مشکلات آن است. عنوان فصل پنجم «پیغام» است. سهیل بخاری در این فصل به تبیین و توضیح افکار و عقاید اقبال و رسالتی که او بر دوش خود احساس می‌کرده پرداخته است. نویسنده در فصل ششم تحت عنوان «حیثیت» با درج اشعاری از اقبال بر این نکته تأکید داشته که اقبال به حیثیت یک شاعر، عارف، صوفی، احیاگر، محدث، فقیه و حتی یک نبی به شاعری پرداخته است. عنوان فصل هفتم «سیرت» است. دکتر سهیل بخاری در این فصل به بیان سیرت و خصوصیات اخلاقی اقبال پرداخته است. در فصل هشتم نویسنده تحت عنوان «تجدید»

می‌گوید که اقبال احیاگر تمدن اسلامی و شرقی و بیدارگر قرن بوده است. در بخش ضمیمه این کتاب، ۵ مقاله با موضوعات مختلف در زمینه مطالعه کلام اقبال درج گردیده است.

کتاب حاضر از جامعیت لازم برای طرح موضوع برخوردار است و عنوان با فهرست و محتوا هم‌خوانی دارد. تلاش نویسنده در پرهیز از اطناب و دشواری کلام کاملاً مشهود است و غالب عبارات برای دانشجویان ساده و روان و قابل فهم هستند.

این اثر یک کتاب دانشگاهی است و به دلیل سبک نگارش علمی‌اش به عنوان یک منبع اصلی و فرعی می‌تواند در دوره کارشناسی و کارشناسی ارشد مورد استفاده دانشجویان قرار گیرد. نویسنده به تناسب موضوع از ابزارهای علمی همچون تمرین، جدول و نمودار استفاده نکرده است.

نویسنده این اثر در هر فصل یکی از ویژگی‌های شعر اقبال را به عنوان موضوع برگزیده است و در ذیل آن عنوان با درج اشعاری از اقبال به تبیین و توضیح موضوع پرداخته است. او علاوه بر درج اشعار، در تأیید فرضیاتش اقتباساتی از آرا و افکار اقبال‌شناسان دیگر را نیز آورده است که این امر بر اعتبار کتاب افزوده است. در کتاب‌نامه این اثر نام ۳۶ کتاب مختلف به چشم می‌خورد که در تدوین و نگارش کتاب مورد استفاده قرار گرفته‌اند. با در نظر گرفتن فراوانی اقتباسات و ارجاعات می‌توان گفت که منابع مورد استفاده در این کتاب کافی، معتبر و متنوع هستند.

چنان‌که پیش‌تر اشاره گردید، این کتاب با توجه به ابتکار، جامعیت و استناداتی که شامل می‌باشد و همچنین به دلیل زبان ساده و روانش می‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای دانشجویان مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد باشد و منبعی مناسب برای تدریس واحدهای ادب منظوم (۱) و (۲) دوره کارشناسی و واحد اقبال‌شناسی مقطع کارشناسی ارشد به شمار می‌رود.

خط سیر کلی کتاب کاملاً انسجام دارد و عناوین و محتوا از انطباق لازم برخوردارند و از حاشیه‌روی غیرضروری پرهیز گردیده است. ارائه مثال‌ها و نمونه‌های به‌خوبی گزینش‌شده نیز بر ارزش کتاب افزوده است. اگرچه نویسنده این کتاب را برای تدریس در دانشگاه تحریر نکرده است، اما در نگارش اثر اصول علمی را رعایت کرده است؛ به این ترتیب که در ابتدای هر فصل موضوعی را مطرح کرده است و پس از بیان مقدمه‌ای نسبتاً جامع برای اثبات بیانش اشعار اقبال و نظرات دیگر اقبال‌شناسان را آورده است و در پایان هر فصل به نتیجه‌گیری پرداخته است. اتخاذ چنین روشی به محتوای کتاب انسجام منطقی بخشیده است.

همان‌طور که گفته شد، در این اثر ارجاعات در پایان هر فصل آورده شده‌اند. اما این الگو در سراسر کتاب رعایت نشده است. به طور مثال در مقاله «اقبال کی غزل» (ص ۱۷۳) اقتباسات در داخل متن و به روش APA آورده شده‌اند. نویسنده بسیاری از اشعار اقبال را در کتاب خود درج کرده است، ولی هیچ‌گونه ارجاعی در این زمینه ارائه نکرده است. او فقط در مقاله «اقبال کا فکری ارتقاء» (ص ۱۹۷) به ارجاع‌دهی اشعار اقبال اهتمام ورزیده است.

در زمینه ارجاع‌دهی تسامحاتی از سوی نویسنده صورت گرفته است که در این‌جا به چند مورد اشاره می‌کنیم. نویسنده در صفحه ۳۱ از کتاب «تلمیحات اقبال» استفاده کرده است اما در این زمینه هیچ ارجاعی ارائه نکرده است و فقط در کتاب‌نامه به نام این کتاب اشاره شده است. در صفحه ۱۱۷ شعری از مولانا آورده شده است که مربوط به دفتر دوم مثنوی معنوی است حال آن‌که در ارجاعات پایان فصل نام دفتر چهارم درج گردیده است. یکی از ویژگی‌های اثر حاضر این است که نویسنده در ارجاعات پایانی هر فصل علاوه بر ذکر منابع مورد استفاده، در برخی موارد به توضیح و تبیین پاره‌ای موضوعات پرداخته است و به این ترتیب اطلاعاتی را در اختیار خواننده قرار داده است. از آن‌جایی که موضوع این کتاب در مورد یکی از بزرگ‌ترین متفکرین و نظریه‌پردازان جهان اسلام یعنی علامه اقبال است که مهم‌ترین دغدغه‌اش تحول فکری و فرهنگی مسلمانان بود و معتقد بود جامعه‌ای که ایمان به خویشتن و کرامت ذات خویش را از دست بدهد محکوم به سقوط است، بنابراین محتوای کتاب از لحاظ سیاسی و اخلاقی منافاتی با ارزش‌های ایرانی و اسلامی ندارد. با توجه به این‌که چاپ دوم این اثر ۲۸ سال پس از طبعت اول آن از سوی نویسنده مورد بازبینی و تجدیدنظر قرار گرفته و سپس انتشار یافته است به صراحت می‌توان گفت که مطالب کتاب و منابع مورد استفاده کاملاً روزآمد و معتبر می‌باشند.

ارزیابی نهایی اثر

به طور خلاصه می‌توان گفت که کتاب *اقبال* - مجدد عصر از جمله کتاب‌های روزآمد در زمینه مطالعه اقبال می‌باشد که از زاویه‌ای جدید به تبیین و توضیح افکار اقبال پرداخته است. یکی از نقاط قوت این اثر کتاب‌نامه آن است که بهترین کتاب‌های تألیف شده توسط معروف‌ترین اقبال‌شناسان را داراست و نشانگر مطالعه وسیع نویسنده در این حوزه می‌باشد. دکتر سهیل بخاری که خود از اساتید دانشگاه و آشنا به نیازهای علمی دانشجویان بوده این کتاب را متناسب با نیازهای دانشگاهی و مطابق با روش‌های علمی به رشته تحریر در آورده است. زبان ساده و روان نیز یکی دیگر از نقاط قوت این اثر به شمار می‌رود که مطالعه آن را برای قشر دانشجو آسان و دل‌پذیر می‌سازد. سهیل بخاری برای بیان و تصدیق افکارش بسیاری از اشعار اقبال را در کتاب خود آورده است که خود گویای تسلط این نویسنده بر کلام اقبال و مطالعه وسیع او می‌باشد. ولی جای شگفتی است که نویسنده در هیچ‌جا کتاب به این موضوع اشاره نکرده است که این اشعار مأخوذ از کدام مجموعه شعری اقبال هستند و این از نقاط ضعف این کتاب به شمار می‌رود. اما در مجموع دانشجویان دوره کارشناسی و کارشناسی ارشد زبان اردو می‌توانند به عنوان منبع اصلی و فرعی از این کتاب استفاده نمایند.

References

منابع

سهیل بخاری (۱۹۹۰) *اقبال* - مجدد عصر، لاهور، اقبال آکادمی پاکستان.

Introduction of the Book: *Iqbal Mujaddid-e-Asr*

Masoumeh Gholami¹

Assitant Professor of Urdu Literature and Languages, University of Tehran,
Tehran, Iran.

(Received: 12 September 2018; Accepted: 06 November 2018)

The book *Iqbal Mujaddid-e-Asr* (Iqbal the reformer of the time) by Dr. Suhel Bukhari contains 226 pages. This book was published for the first time in 1976 and after revision by the author, was published for the second time through by Iqbal Academy, Lahore Pakistan in 1990. The author tries to present Iqbal's poetry along with opinions of critics and researchers to prove that Iqbal was the prophet of his time who worked hard for improving Muslim nation.

Keywords: Iqbal, Urdu Poetry, Suhel Bukhari, Muslim Nation.

¹ E-mail: ma_gh_1364@yahoo.com